

ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΠΕΡΙΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Γιώργος Κρητικός*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Είναι γνωστό ότι η μεταφορά των ελληνορθόδοξων προσφύγων από την Τουρκία στην Ελλάδα μετά το 1922 αποτελεί μοναδικό φαινόμενο παγκοσμίως λόγω του υποχρεωτικού χαρακτήρα της ανταλλαγής. Ωστόσο ελάχιστες μελέτες εξετάζουν τη χωρική ανάλυση της εγκατάστασης των προσφύγων με την πολιτική τους γεωγραφία στην προαστιακή ζώνη της Αθήνας κατά τη δεκαετία του 1920. Έτσι, αυτή η μελέτη εξετάζει τον αντίκτυπο της χωρικής δομής σε τοπικό επίπεδο, καθώς και της ανεξέλεγκτης αστικοποίησης στο χωρικό απομονωτισμό της προσφυγικής γειτονιάς ή στη ωιζουπαστικοποίηση της προσφυγικής ψήφου σε σχέση με το ευρύτερο πολιτικό σκηνικό, όπου η ανακατανομή πολιτικών δόλων καθορίστηκε από τα δομικά εμπόδια του ίδιου του συστήματος και την αδυναμία των προσφύγων να αντιμετωπίσουν τα οξύτατα προβλήματα ή ανάγκες που προέκυψαν.

*Radicalisation of Political Geography in the Suburban Space of Athens
after the Arrival of the Asia Minor Refugees*

George Kritikos

ABSTRACT

The case of the Greek Orthodox refugees transferred from Turkey to Greece after 1923 is unique in that it was the first obligatory exchange of populations in world history. However, very few studies have combined the spatial analysis of the settlement with the political geography of refugees in the Athens suburban area of the 1920s. This paper explores the impact of the structure of locality as well as of the uncontrolled urbanisation in 1920s Athens on the segregation of the refugee neighbourhood or the radicalisation of the refugee vote in relation to the broader political setting, where roles were reallocated by the structural constraints of the existing system and the inability of the settlers to deal with the emerging problems or necessities.

* Λέκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, e-mail: gkriti@hua.gr.

Είναι γνωστό ότι η προσφυγοποίηση του ελληνορθόδοξου στοιχείου της Μικράς Ασίας μετά το 1922 έφερε τη φτωχή και καθημαγμένη από πολέμους Ελλάδα αντιμέτωπη με την πρόκληση της ενσωμάτωσης σχεδόν 1,3 εκατομμυρίου ανθρώπων, όταν ο γηγενής πληθυσμός της μόλις που ξεπερνούσε τα 5 εκατομμύρια.

Μελέτες οι οποίες αναλύουν εξαντλητικά την οικιστική, χωροταξική πλευρά της εγκατάστασης αυτής σπάνια προβαίνουν σε μια ποιοτική αξιολόγηση της πολιτικής συμπεριφοράς των προσφύγων. Ακόμη και εκείνες που αναλώνονται στην έρευνα της πολιτικής ταυτότητας των προσφύγων δεν ασχολούνται συστηματικά με το αντικείμενο που θεραπεύουν οι πρώτες, αδιαφορώντας ουσιαστικά για το χώρο εγκατάστασης και τις κρατούσες σε αυτόν συνθήκες. Μάλιστα, ενώ είναι χώρος κοινής αποδοχής των μελετητών της περιόδου ότι η έλευση των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα αποτελεί ορόσημο και έναυσμα ανακατάξεων που αφορούσαν στον κοινωνικό, δημογραφικό, οικονομικό και πολιτικό ιστό της χώρας, οι εν λόγω διεργασίες συχνά προσεγγίζονται μέσα από μια ομογενοποιητική θεώρηση, η οποία ερμηνεύει και οργανώνει τις εκφάνσεις τους σε μια πανεποπτική ταξινομία. Δηλαδή μια θεώρηση που βλέπει σαν από δορυφόρο το σύνολο των προσφύγων, ως ένα συμπαγές εκλογικό σώμα ή εργατικό δυναμικό, κατανεμημένο απλά σε αρρότες και αστούς, βενιζελικούς και μη, ενώ πολύ λίγο εστιάζει σε συγκεκριμένους χώρους ή σε κατά τόπους κοινωνικές συμπεριφορές. Κυρίως, δεν συνδέει τις κρατούσες συνθήκες στην οικιστική-γεωγραφική πλευρά της εγκατάστασης με την εκλογική τους συμπεριφορά.

Φιλοδοξία της μελέτης αυτής είναι να επιτύχει τη σύζευξη των δύο προαναφερθέντων παραμέτρων και να συνεισφέρει νέα στοιχεία, τόσο σε επίπεδο πηγών όσο και ποιοτικής ανάλυσης της πολιτικής συμπεριφοράς που καταγράφεται στην υπό εξέταση εποχή. Θα επιχειρήσει να ερευνήσει την ένταξη στο χώρο ως βιωματική διαδικασία σε μια αμφίδρομη σχέση με την ανάπτυξη μιας εκλογικής συμπεριφοράς, η οποία σε συγκεκριμένες εγκαταστάσεις χαρακτηρίζεται από έναν ακραίφων ριζοσπασισμό για τα δεδομένα της εποχής αυτής.¹

Η μελέτη τους αστικού τρόπου εγκατάστασης θα χωριστεί σε τέσσερα μέρη: πρώτον, θα γίνει αναφορά στη διάκριση ανάμεσα στον αρροτικό και τον αστικό χώρο, ώστε να αναδειχθεί κατά πόσο η χρηματοδότηση του δεύτερου υστερούσε ή όχι ως προς τον πρώτο από όπου δεν καταγράφεται μαζική κομμογνωστική ψήφος. Δεύτερον, θα διερευνηθεί η διαφοροποίηση των αστικά εγκατεστημένων προσφύγων ως προς τον τρόπο στέγασή τους, ιδιαίτερα στους προσφυγικούς συνοικισμούς που ψήφιζαν κομμογνωστικό κόμμα. Τρίτον, θα προσεγγίσουμε το βαθμό αποκλεισμού και εγκατάλειψης των συγκεκριμένων προσφύγων σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο από τους γηγενείς και τους ιθύνοντες της εγκατάστασης. Τέλος, θα αναλυθεί το ήθος που δημιουργούσε η μορφολογία των συνοικισμών ως ένας προκαταληπτικός και έκδηλα πολιτικός κοινωνικοποιητικός μηχανισμός για τους κατοίκους του.

1. Διαφοροποίηση αρροτικού και αστικού χώρου εγκατάστασης

Έχει εκτενώς αναλυθεί η δραματική αύξηση των αστικών πληθυσμών μετά το 1922. Ενδεικτικά θα αναφέραμε ότι το ποσοστό προσφυγικού πληθυσμού στην Κατερίνη, τη Θεσσαλονίκη, τη Μυτιλήνη, τη Βέροια, την Ξάνθη και την Έδεσ-

1. Αναφορικά με τα δεδομένα της εποχής που καθιστούν ριζοσπαστική την ψήφο των προσφύγων υπέρ του νεοσύστατου Κομμουνιστικού Κόμματος, θα λέγαμε ότι αυτά πρέπει να αποτιμηθούν τόσο ως προς την αντιμετώπιση της συγκεκριμένης ιδεολογίας στο εξωτερικό –όπου η πρόσφατη επανάσταση στη Ρωσία ώθησε όλα τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης (συμπεριλαμβανόμενης και της Ελλάδας) να οργανώσουν εκστρατευτικά σώματα για να την καταστείλουν– αλλά και στο εσωτερικό της χώρας, όπου οι εκτοπίσεις πολιτών σε χώρους εξορίας (π.χ. Ανάφη κ.α.) ή το Ιδιώνυμο, που εμμένως πλήν σαφώς ποινικοποιούσε την απεργία, έχουν καταγραφεί ως πολιτικές που νιοθετήθηκαν από κόμματα εξουσίας ήδη από τη δεκαετία του 1920 έως και του 1930.

σα άγγιζε το 40%-50%, ενώ στο Ηράκλειο, τη Χίο, την Κομοτηνή, τη Φλώρινα, την Αθήνα και τον Πειραιά έφτανε το 20%-40%.² Ολόκληρες συνοικίες και οικοδομικά τετράγωνα ξεπηδούσαν σε χώρους αδόμητους και πολλές φορές λάμβαναν το όνομα πόλεων και χωριών της Μικράς Ασίας, ενώ τα ρυμοτομικά σχέδια, όταν υπήρχαν, αναθεωρούνταν ή και καταργούνταν.

Είναι επίσης γνωστό ότι οι πρόσφυγες λειτούργησαν όχι μόνο ως «δούρειος ίππος» του Φιλελεύθερου και αργότερα του Βενιζελικού Κόμματος για να κερδίσει τις εκλογές, αλλά και ότι αποτέλεσαν ένα εκλογικό σώμα που ανησύχησε ιδιαίτερα τους κυβερνώντες με τις ριζοσπαστικές τάσεις της πολιτικής του έκφρασης, που εντοπίζόταν σε συγκεκριμένους προσφυγικούς οικισμούς των αστικών κέντρων. Ως προς τη δεύτερη διαπίστωση, θα μπορούσε ενδεικτικά να αναφερθεί ότι στις εκλογές του 1926 το ποσοστό του Κομμουνιστικού Κόμματος ήταν 4,37%, ενώ στα αστικά κέντρα Αθήνας και Πειραιά έφτανε μόλις το 3,7%, καθώς η πλειονότητα των προσφύγων ψήφιζε αποκλειστικά υπέρ του βενιζελικού κόμματος. Ωστόσο, όπως αναφέρει η Λίλια Λεοντίδου –σε μια από τις πλέον πλήρεις και σφαιρικές αναλύσεις του κοινωνικού και αστικού χώρου στην Ελλάδα τής υπό εξέταση εποχής– το ποσοστό της κομμουνιστικής ψήφου αυξήθηκε στο 10% στην Κοκκινιά, το Περιστέρι και την Καισαριανή, ενώ έφτασε και στο 19% στον Πειραιά, το 1935.³

Τα ερώτημα όμως που εγείρεται αφορά στα ποιοτικά χαρακτηριστικά αυτής της εγκατάστασης στο χώρο, τα οποία και διαμόρφωναν συνθήκες πρόσφορες για την παραγωγή ανάλογης εκλογικής συμπεριφοράς.

Σωστά εν μέρει η αριστερή ψήφος αποδίδεται στη φτώχεια του προσφυγικού στοιχείου. Παρά όμως το γεγονός ότι η φτώχεια είναι κάτι που χαρακτηρίζει και τους αγροτικούς πληθυσμούς, μαζική ψήφος υπέρ του Κομμουνιστικού Κόμματος δεν καταγράφεται σε αυτούς τους συνοικισμούς. Αντίθετα, η υποστήριξη του Κομμουνιστικού Κόμματος αποτελεί παράδοση στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας (Κοκκινιά, Καισαριανή, Βύρωνα και Νέα Ιωνία)⁴ ακόμη και στα μετά τον Εμφύλιο χρόνια.⁵ Η διάκριση ανάμεσα στους δύο τύπους εγκατάστασης (αγροτικό και αστικό), θα μπορούσε να οδηγήσει και στην πρώτη επαγωγική ανεύρεση των εργαλείων ερμηνείας της πολιτικής συμπεριφοράς των αστών προσφύγων, οι οποίοι τελικά πλήττονται περισσότερο από κάθε άλλον με τη διεθνή κρίση του 1929 και το Σύμφωνο της Άγκυρας του 1930. Το τελευταίο ολοκληρώνει τη δεινή οικονομική τους κατάσταση και σβήνει κάθε ελπίδα τους για τις περιουσίες που άφησαν στη Μικρά Ασία.

Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι αριστερές πρόσφυγες έλαβαν πολύ περισσότερα κονδύλια και κρατική μέριμνα απ' ό,τι οι αστικά εγκατεστημένοι. Μάλιστα η αυξημένη προτεραιότητα που έδωσε η ΕΑΠ (Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων) στην αγροτική εγκατάσταση μπορεί εύκολα να διαγνωστεί στα κατά πολύ μεγαλύτερα ποσά που επενδύθηκαν σε αυτήν σε σχέση με την αστική. Έως την 31η Δεκεμβρίου 1928 οι ιθύνοντες είχαν ξοδέψει το ποσό των 9.117.362 £ για την αγροτική εγκατάσταση και μόνο 1.302.734 £ για την αστική.⁶ Από την άλλη πλευρά, και ο ίδιος ο υπουργός Γεωργίας (Α. Μακάλπασης) παραδεχόταν από το βήμα της Βουλής ότι μετά πλέον από το 1924 άρχισε να εστιάζεται η προσοχή της κυβέρνησης στους αστούς πρόσφυγες. Όπως μάλιστα έλεγε, ήταν ευκολότερη η αποκατάσταση των αγροτών από την αποκατάσταση της αστικής μάζας, αφού με ένα μικρό κλήρο γης και τα απαραίτητα εργαλεία θα είχαν άμεσα αποτελέσματα για τον κρατικό ισολογισμό, υπογραμμίζοντας ότι η πρώτη τάξη (ενν. η αγροτική) παράγει γρηγορότερα.⁷ Υπό αυτό το

2. Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1931, σ. 31.

3. Λ. Λεοντίδου, Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940, Αθήνα: ΕΤΒΑ, 1989, σ. 191.

4. Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι συνοικισμοί Βύρωνα, Καισαριανής, Νέας Ιωνίας και Νέας Κοκκινιάς (αργότερα Νίκαιας) είχαν αυτονομηθεί ως εκλογικά τμήματα από την πρώτη τους κιόλας συγκρότηση, ενώ οι υπόλοιποι (Ν. Φιλαδέλφεια, Ν. Σμύρνη, Ν. Ερυθραία) θα παραμείνουν «μικτά» μαζί με άλλους δήμους γηγενών έως το 1936.

5. Ε. Νικολακόπουλος, Ατλας των ελληνικών βουλευτικών εκλογών και δημοψηφισμάτων, 1936-1977, Αθήνα, 1994.

6. Α. Β. Πρωτονοτάριος, Το πρόσφυγικό πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως, Αθήνα, 1929, σ. 88.

7. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, 65η συνεδρίαση, 24 Ιουνίου 1924, σ. 458.

8. Ch. B. Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, London, 1931, σ. 84.

πρίσμα, «ήταν καθαρό από την αρχή ότι θεωρούσαν την εγκατάσταση στη γη ως τη μόνη παραγωγική εργασία».⁸

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι, παρά τα μεγάλα ποσά που επενδύθηκαν στην αγροτική εγκατάσταση, οι αντίστοιχοι πρόσφυγες δεν ενέπιπταν όλοι στην κατηγορία του πένητα. Περίπου οι μισοί από τους αγροτικά εγκατεστημένους είχαν ήδη κάποια κινητή περιουσία που νόμιμα μετέφεραν στην Ελλάδα ως ανταλλάξιμοι μετά το 1923. Συγκεκριμένα, 250.000 άνθρωποι ήλθαν από την Ανατολική Θράκη μαζί με κάποιους τουρκόφωνους ορθόδοξους της Μικράς Ασίας, μεταφέροντας κάποια κινητή περιουσία τους (αγροτικά εργαλεία, ζώα κ.ά.) μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης. Από την άλλη πλευρά, η συντριπτική πλειοψηφία των αστικά εγκατεστημένων συνέρρευσαν ως πρόσφυγες στις ελληνικές ακτές πριν την υπογραφή της συνθήκης ανταλλαγής μόνο με τα ουρά που φορούσαν. Επιπλέον, οι αγρότες πρόσφυγες λαμβάνουν σχετικά άμεσα ενισχύσεις για τις ανάγκες της εγκατάστασής τους (αγορά σπόρων, εργαλείων, ζώων ή κάποιων περιορισμένων χρηματικών αποδόσεων αναγκαίων για την οργάνωση των καλλιεργειών τους). Αυτές, σε συνδυασμό με την αναδιανομή γης μετά τη οιζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση του 1929, τους προσέφεραν μια πιο άμεση αποκατάσταση από τους αστικά εγκατεστημένους στις πόλεις, οι οποίοι, πέρα από την κατοικία, έπρεπε να λύσουν μόνοι τους το θέμα εργασίας και διατροφής. Παράλληλα, η μορφή της εγκατάστασης και των ενισχύσεων καθιστούσαν τους αγρότες πρόσφυγες όχι μόνο μικροϊδιοκτήτες κλήρων γης, αλλά και εξαρτημένους από τη δανειοδότηση και τη διαδικασία «ξεκαθαρίσματος» τίτλων γης – που, σημειωτέον, δεν θα οριστικοποιηθούν πριν το 1944. Αυτό δεν μεταφράζεται μόνο σε εξάρτησή τους από το πολιτικό και κοινωνικό σύστημα, ώστε να επιτευχθεί η στήριξη και η εύρυθμη λειτουργία των μονάδων παραγωγής τους, αλλά και σε καλλιέργεια μιας μικροαστικής συνείδησης βασισμένης στην ιδιοκτησία και κυρίως στην προσδοκία προσωπικής ευημερίας μέσω χρηματικών ή άλλων παροχών από τον κρατικό μηχανισμό. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι μηχανισμοί πελατειακής ψηφοθηρίας ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματικοί σε αναγνωρίσιμα πολιτικά και εντοπισμένα χωροταξικά πληθυσμιακά στοιχεία «κλειστών κοινωνιών», όπως ήταν οι αγρότες της ελληνικής επαρχίας.⁹

Παράλληλα, τα ίδια στοιχεία που διαφοροποιούσαν τη ζωή στις γεωργικές και αστικές εγκαταστάσεις συγκροτούσαν για τους πρόσφυγες πρότυπα συμπεριφοράς και σύλλογικές ταυτότητες που απέκλειαν τις οιζοσπαστικές πολιτικές συμπεριφοράς.

Στην ύπαιθρο η οργάνωση της κοινωνικής ζωής γύρω από την Εκκλησία και την καλλιέργεια της γης ήταν αναπόδραστα ένα σημείο αναφοράς και ένταξης στην τοπική κοινωνία που ομογενοποιούσε τον πρόσφυγικό με το γηγενή πληθυσμό στον αγροτικό χώρο, με βάση κοινωνικά ή και πολιτικά πρότυπα που επιβάλλονταν από την ντόπια κοινότητα. Η κατάσταση αυτή συνεπάγεται όχι μόνο έναν ισχυρότατο κοινωνικό έλεγχο από την πλευρά των γηγενών, αλλά και έλλειψη ιδιωτικού χώρου ή πολιτικού αυτοπροσδιορισμού από την πλευρά των πρόσφυγων.

Άλλωστε η κυρίαρχη θέση της θρησκευτικής ταυτότητας στη ζωή των πρόσφυγων είχε ήδη καθοριστεί με βάση την προϋπάρχουσα κοινοτική ζωή στη Μικρά Ασία, η οποία ήταν δομημένη με βάση τη θρησκεία τουλάχιστον ως προς τη διοικητική διαίρεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των millets. Παράλληλα, η θρησκεία καθόρισε τη μοίρα των πρόσφυγων, καθώς ανταλλάχθηκαν ή διώχθηκαν λόγω της θρησκευτικής τους πίστης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, στοι-

χεία που καθόριζαν την κοινωνική ταυτότητα του χώρου εγκατάστασής τους αποτέλεσαν σημείο αναφοράς και αυτοπροσδιορισμού τους κατά την πρώτη τους εγκατάσταση, αλλά και στοιχείο ενσωμάτωσής τους σε μια εθνική κοινότητα, της οποίας τη συντριπτική πλειοψηφία χαρακτήριζε η ομοιογένεια ως προς το θρησκευτικό της δόγμα μετά την ανταλλαγή πληθυσμών του 1923.¹⁰

Ταυτόχρονα, θα έλεγε κανείς ότι οι χώροι αυτοί λατρείας ή διαβίωσης αποτέλεσαν και χώρους μιας λανθάνουσας πολιτικής κοινωνικοποίησης και συμπεριφοράς που στήριζε τις εθνικές αξίες της νέας πατριδίας τους. Μάλιστα σε μια εποχή έξαρσης των εθνικών θεμάτων, η οποία ταύτιση με το Κομμουνιστικό Κόμμα –το οποίο πρέσβευε απόψεις περί αυτονόμησης της Μακεδονίας– ήταν μάλλον ασυμβίβαστη για όσους αγρότες επιθυμούσαν την άμεση ενσωμάτωσή τους στον εθνικό και κοινωνικοοικονομικό ιστό της χώρας.

2. Διαφοροποίηση προσφυγικών κατοικιών εντός του αστικού χώρου

Από την άλλη πλευρά, η απόδοση της συλλογικής ταυτότητας της φτώχειας απαιτεί κάποια ποιοτική ανάλυση και διαβάθμισή της προκειμένου για τους αστικούς πληθυσμούς. Αντίστοιχα, τα σχέδια και η ποιότητα των υλικών οικοδόμησης των προσφυγικών κατοικιών παρουσίαζαν μια ποικιλία η οποία ήταν εξαρτημένη από τον «πλούτο» της κάθε οικογένειας που διέφυγε της προσοχής των Τούρκων, αφού οι τελευταίοι έφαγαν εξονυχιστικά τους πρόσφυγες που συνέρρεαν στα λιμάνια των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας. Έτσι, υπήρχαν κατασκευές προσφυγικών κατοικιών σε περιοχές όπως ο Υμηττός και η Νέα Φιλαδέλφεια, οι οποίες χτίστηκαν αποκλειστικά με συνεισφορά και κεφάλαια των ίδιων, και το αποτέλεσμα ήταν σπίτια μιας κλάσης ανώτερα από άλλους συνοικισμούς.¹¹

Μάλιστα ένα άρθρο δημοσιευμένο σε διεθνές επιστημονικό περιοδικό της εποχής υπογραμμίζει ότι η ευημερούσα προσφυγική εγκατάσταση του Βύρωνα στους πρόποδες του Υμηττού αποτελούσε «κεφαλαίο» για την Αθήνα και περιλάμβανε πιο ευκατάστατους πρόσφυγες, αφού μάλιστα «αυτοί πλήρωναν ενοίκιο και δεν υπήρχε καν συζήτηση για φιλανθρωπίες».¹² Σύμφωνα μάλιστα με ένα έγγραφο του Αρχείου Ελευθέρου Βενιζέλου, οι προσφυγικοί συνοικισμοί της Νέας Σμύρνης και της Νέας Καλλίπολης θα περιλάμβαναν την οικοδόμηση 2.500 νέων οικοδομών «επί των απαλλοτριωμένων εκτάσεων παρά την Λεωφόρον Συγγρού και την Πειραιϊκήν Χερσόνησον». Το 4ο άρθρο της προκήρυξης του Υπουργείου Πρόνοιας καθόριζε ότι οι οικιστές υποχρεώνονταν να καταβάλουν στην Εθνική Τράπεζα εντός δύο μηνών από τη δημοσίευση της σύμβασης στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσης* το $\frac{1}{4}$ της αξίας της οικοδομής τους. Συμπλήρωνε δε ότι το εν λόγω ποσοστό θα μπορούσε να ανέλθει στο $\frac{1}{4}$ μετά τη συμπλήρωση της τοιχοποίιας, των θεμελίων και της βάσης.¹³

Ταυτόχρονα, στην Κοκκινιά, στην Καισαριανή, στη Νέα Ιωνία ή σε άλλες λιγότερο προνομιούχες περιοχές (όπως η Ελευσίνα), γη και σπίτια παρέχονταν κυρίως από κρατικούς φορείς και την ΕΑΠ. Όλα ενέπιπταν μέσα στο σχεδιασμό της παροχής λαϊκής κατοικίας για άπορους.

Η μελέτη που υπέβαλε ο προϊστάμενος των τεχνικών υπηρεσιών στον υπουργό Προνοίας, Υγιεινής και Δημοσίας Αντιλήψεως είναι αποκαλυπτική για τον τρόπο κατασκευής των οικοδομών αυτών. Συγκεκριμένα, χώριζε τις φτηνές κατοικίες σε τέσσερις κατηγορίες: για εντελώς άπορους, για τις εργατικές τάξεις,

10. G. Kritikos, «Integration of Refugees in a Religious Context», *Balkan Studies*, 42(2): 245-266, Thessaloniki, 2001.

11. V. Colonas, «Housing and the Architectural Expression of the Asia Minor Greeks before and after 1923», στο R. Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York / Oxford, 2004, σ. 176.

12. V. R. Markham, «Greece and the Refugees from Asia Minor», *Fortnightly Review*, February 1925, σ. 182.

13. Αρχείο Ε. Βενιζέλου (Μουσείο Μπενάκη), φάκελος: 132 /45 Προκήρυξης του Υπουργείου Προνοίας συμφώνως τω Νόμῳ 3957 «περί ανεγέρσεως των συνοικισμών Νέας Σμύρνης και Νέας Καλλιπόλεως» και τω εις εκτέλεσην αυτού Π. Διατέματι της 12ης Οκτωβρίου 1929 δημοσιευθεύτη εις το υπ. Αριθ. 375 της 10ης Οκτωβρίου φύλλον της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως (τεύχος α'), Οκτώβριος 1929, σ. 2.

αγροτικές, και πολυκατοικίες για τις ανάγκες της μέσης αστικής τάξης. Στην πρώτη κατηγορία ενέπιπταν οι κάτοικοι των υπό εξέταση προσφυγικών εγκαταστάσεων. Αυτές οι κατασκευές ανεγείρονταν με κρατική βοήθεια που, όπως λέει, είχε «χαρακτήρα περισσότερο φιλανθρωπικό παρά κοινωνικής αλληλεγγύης». Οι κατοικίες αποτελούνταν από δίδυμα κτήρια. Το σχέδιο του καθενός προεβλεπε ένα δωμάτιο, μαγειρείο, αποχωρητήριο που θα ανεγειρόταν με δαπάνες του κράτους και των δήμων από τα διατιθέμενα ετήσιως χορηματικά ποσά για περιθαλψή ή μέσω δανείων που θα εξασφαλίζονταν από τα ποσά αυτά.¹⁴ Για τους άπορους το σύστημα που υιοθετήθηκε προέβλεπε την παραδοση των υλικών και ορισμένου χορηματικού ποσού για τα εργατικά, από το κράτος στον ίδιο τον ενδιαφερόμενο οικογενειάρχη, ενώ η εργασία θα τελούσε υπό την επίβλεψη της τεχνικής υπηρεσίας του Υπουργείου Προνοίας, Υγειενής και Δημοσίας Αντιλήψεως.¹⁵

15. Στο ίδιο, σ. 3.

14. Αρχείο Ε. Βενιζέλου, φάκελος: 132, Υπουργείο Προνοίας, υπόμνημα προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως και τον Υπουργό Προνοίας, Υγειενής και Δημοσίας Αντιλήψεως, σ. 1-2.

Αξιοσημείωτο είναι ότι σε αυτές κυρίως τις περιοχές καταγράφεται η ανημένη υπέρ του Κομμουνιστικού Κόμματος ψήφος. Θα πρέπει λοιπόν να αναλύσουμε τα ποιοτικά χαρακτηριστικά αυτής της συλλογικής συμπεριφοράς όπως καταγράφεται στο συγκεκριμένο χώρο.

Ο κοινοβουλευτικός και πρώην εκπρόσωπος των προσφύγων Μιχάλης Αργυρόπουλος ομολογούσε σε ομιλία του ότι το πρόβλημα στέγασης αντιμετωπίστηκε με εμπειρικό τρόπο, «χωρίς να σέβεται έστω και τις βασικές συνθήκες γυιγεινής ή την οικονομική βιωσιμότητα των εγκαταστάσεων».¹⁶

Κατά συνέπεια, η μυθοπλασία ή και η αληθής αφήγηση περί της καθαριότητας των προσφυγικών συνοικισμών, αποδιδόμενης στις χάρες της προσφυγοπούλας νοικουράς, υποδηλώνουν κυρίως την έλλειψη οποιασδήποτε υποδομής σε αυτές τις περιοχές. Το 1959, για παραδειγμα, η πρόσφυγας Ευαγγελία Λασκαρίδου, που ζούσε σε έναν από τους προσφυγικούς συνοικισμούς, θυμάται με πικρία την απουσία κρατικής βοήθειας για τη βελτίωση των συνθηκών στην περιοχή του. Η προφορική της μαρτυρία καταγράφει την περιπέτεια που περνούσαν καθημερινά οι κάτοικοι του συνοικισμού λόγω της έλλειψης παροχής νερού σε λογική απόσταση από την εγκατάστασή τους. Επιπλέον, δίνει έμφαση στην καθαριότητα των γυναικών από τη Σμύρνη, οι οποίες σε ένα συνοικισμό χωρίς βασικές κοινωνικές παροχές και διευκολύνσεις κρατούσαν καθαρά και στολισμένα με λουλούδια τα προσφυγικά σπίτια και δεν υπήρχε ποτένα κακοσμία, ενώ, όπως λέει, έπρεπε να διασχίσουν τη Λεωφόρο Αλεξάνδρας μεταφέροντας κουβάδες για να φέρουν νερό, αφού τα πηγάδια ήταν στην απέναντι πλευρά του δρόμου. Έπρεπε μάλιστα να κάνουν το ίδιο για να πετάξουν τα βρόμικα νερά.¹⁷

Στην Κοκκινιά τόνιζαν τη ζωηρή απιδόσφαιρα του συνοικισμού 35.000 περίπου προσφύγων και τις όμορφες κόκκινες κεραμοσκεπές σε σειρές από ομοιόμορφα σπίτια. Όπως επισήμαναν, η κυβέρνηση δεν παρείχε τίποτε άλλο εκτός από αυτές τις κατασκευές. Σύμφωνα με τις περιγραφές τους, οι πρόσφυγες έβρισκαν εργασία σε οικοδομές, ενώ τούβλα και κεραμίδια για τα προσφυγικά σπίτια κατασκευάζονταν στη στιγμή και επιτόπου.¹⁸

Από την άλλη πλευρά, ο εξωραϊσμός όμως των κατοικιών δεν υποκαθιστούσε τις ελλείψεις των συνοικισμών σε παροχές πρώτης ανάγκης. Η ανεργία και η αποκάρδιωση του πληθυσμού ήταν τα έντονα φαινόμενα που καταγράφονται σε προσφυγικούς οικισμούς όπως αυτός της Ελευσίνας. Ήδη από το 1925, πέρα από κάποιους που εργάζονται στα εργοστάσια σαπουνιού και ταιμέντου της περιοχής, η πλειοψηφία των 3.000 προσφύγων κατοίκων του εκεί συνοικισμού ήταν άνεργοι. Μάλιστα τονίζεται ότι «τα ασθενέστερα μέλη» αυτής της κοινότητας (εννοώντας ίσως τους πιο ηλικιωμένους), αφού δοκίμασαν

16. Λόγος του Μιχάλη Αργυρόπουλου στο Κέντρο Προσφύγων Αθηνών, 18/03/45, Εθνική Βιβλιοθήκη, σ. 12.

17. Αρχείο Προφορικής Ιστορίας (Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών), Φάκελος: Απτική, προφορική μαρτυρία Ευαγγελίας Λασκαρίδου (18/03/59), ερευνητής: Σ. Κυριτσοπούλου

18. Markham, σ.π., σ. 182.

τις απολαύσεις της ζωής στις γειτονιές της Αθήνας, αρνούνταν να εργαστούν στην πεδιάδα, «της οποίας η γονιμότητα αντανακλάται μέσα στους θρύλους της Δήμητρας», προτιμώντας να τριγυρίζουν στα καφενεία και να περιμένουν κάποιο κρατικό βοήθημα.¹⁹

Στην Αθήνα υπολογίζεται ότι ο πληθυσμός είχε υπερδιπλασιαστεί μέσα σε δεκαοκτώ μήνες. Διεθνείς αναφορές έκρουν τον κώδωνα του κινδύνου για τις τραγικές συνθήκες που επικρατούσαν στους προσφυγικούς αυτούς συνοικισμούς:

Μια πόλη των 300.000 κατοίκων διογκώθηκε («πρήστηκε») ξαφνικά και έφτασε πάνω από 700.000. Οι παροχές νερού κατέρρευσαν, ο φωτισμός ήταν κακός, και το ότι οι δρόμοι αποτελούνται από λακκούβες δεν προκαλεί και μεγάλη έκπληξη αν αναλογιστούμε τις συνθήκες που επικρατούν. Με την εξαίρεση της Κίνας, δεν έχω βρεθεί αλλού πουθενά όπου η αίσθηση ενός τόπου που κατακλύζεται από κόσμο να είναι τόσο οξυμένη. Η μόλυνση είναι η μόνη λέξη που μπορεί να αποδώσει τις συνθήκες διαβίωσης αυτού του πληθυσμού σε κάθε οικοδομικό τετράγωνο.²⁰

Μάλιστα σε πολλούς οικισμούς παρέμεναν τα ξύλινα παραπήγματα της πρώτης εγκατάστασης έως ότου κατασκευαστούν κάποια σπίτια. Για τις πρόχειρες αυτές κατασκευές ένα έγγραφο των Αργυρόπουλου και Θεοχάρη προς το Υπουργείο Οικονομικών –το οποίο βρέθηκε στα αρχεία του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών σε μετάφραση– μας ενημερώνει ότι τα παραπήγματα αυτά παρασύρονται με την πρώτη δυνατή βροχή ή τον άνεμο, αν και η κυβέρνηση έχει ξοδέψει αρκετά χρήματα για την ενίσχυσή τους.²¹

Συγκεκριμένα, στην Καισαριανή υπήρχαν συνολικά 1.800 σπίτια για 10.800 άτομα. Από την ΕΑΠ κατασκευάστηκαν μετά το 1828 τα 350. Έως τότε ο πληθυσμός έμενε σε 1.000 πλινθόκτιστα σπίτια και σε 500 ξύλινα παραπήγματα, ενώ η πλειοψηφία των κατοίκων δήλωνε ως ασχολία την αγροτική. Αν αναλογιστεί κανείς ότι έλαβαν βοήθεια σε βοοειδή και πρόβατα ή χοιρίους χωρίς να ανεγερθούν στάβλοι, εύκολα κατανούμε ότι οι άνθρωποι και τα ζώα συζυγόσαν κάτω από την ίδια στέγη. Πέρα από τις φρικτές συνθήκες υγιεινής, η ύδρευση του προσφυγικού πληθυσμού γινόταν με βυτία του δήμου ή με υδροπώλες, οι οποίοι πωλούσαν το νερό.²² Η διεκδίκηση παροχής νερού παραπέμπει σε σύγχρονες γεωπολιτικές διαμάχες ή και ένοπλες συρράξεις στον Τρίτο Κόσμο. Έτσι, η στέρηση νερού από τον προσφυγικό οικισμό των Ποδαράδων και η παραχώρησή του στα εργοστάσια του Κυρκίνη το 1926 είχε ως αποτέλεσμα τον ξεσηκωμό των κατοίκων και την κατάσχεση του φύλλου της τοπικής εφημερίδας που επιτέθηκε στην κυβέρνηση και την ΕΑΠ.²³

Ήδη από την εποχή της πρώτης προσφυγικής εγκατάστασης, ο βαθμός αυθαρεσίας στη δόμηση δημιουργούσε αδήριτες ανάγκες, τις οποίες το ελληνικό κράτος αδυνατούσε να αντιμετωπίσει. Στο όνομα της επιλυσης του στεγαστικού προβλήματος το ίδιο το κράτος χαλάρωνε την επίβλεψη των τεχνικών υπηρεσιών ή ακόμη και των αστυνομικών αρχών. Σε επιστολή του προς το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Δημοσίας Αντιλήψεως ο υπουργός Συγκοινωνίας Α. Χρηστομάνος ισχυρίζεται ότι αυτή η χαλάρωση της προσοχής των αστυνομικών οργάνων «επί των αυθαιρετούντων, τουθ' όπερ συνετέλεσεν εις τον πολλαπλασιασμόν της αυθαιρεσίας». Έτσι, συνεχίζει, αφού δεν ξητήθηκε η κατεδάφιση των αυθαίρετων προσφυγικών παραπηγμάτων, ακόμη και οι γηγενείς τούς μιμήθηκαν και «κατέκλυσαν τα κεντρικά περιοχήτερα μέρη των πόλεων και κατέλαβον σπουδαιοτάτους χώρους κοινοχρήστους».²⁴ Μάλιστα το ίδιο το κράτος, με το νομοθετικό διάταγ-

19. Στο ίδιο, σ. 183.

20. Στο ίδιο, σ. 179.

21. Public Record Office (PRO), FO 371/11360, C 12284, Proposals of Perry & Co. (Overseas) Ltd. [56 Victoria Street, London, W.1], to the Greek government: Memorandum to the Minister of Finance by Argyropoulos & Theocharis, London, 23 November 1926, σ. 59.

22. Σ. Τζιόκας, «Η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία και η ένταξη στην Καισαριανή», στο Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Προσφυγούπολεις στην Ελλάδα, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1997, σ. 123.

23. Όλγα Βογιατζόγλου, «Η βιομηχανική εγκατάσταση των προσφύγων στη Νέα Ιωνία. Παράμετρος της αστικής εγκατάστασης», στο Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Προσφυγούπολεις στην Ελλάδα, ο.π., σ. 155.

24. Αρχείο Ε. Βενιζέλου, φάκελος: 132, Υπουργείο Προνοίας, επιστολή από τη διεύθυνση Δημοσίων Έργων του Υπουργείου Συγκοινωνίας προς το Υπουργό Υγιεινής, Προνοίας και Δημοσίας Αντιλήψεως, υπόγραφη: Υπουργός Α. Χρηστομάνος, Αρ. Πρωτ. 56865, 11 Οκτωβρίου 1928, σ. 6-7.

25. Στο ίδιο, σ. 22.

μα της 22ας Ιουλίου 1927, «διέλαβε την διάταξιν του άρθρου 20, δι' ης, προκειμένου περι ανεγέρσεως οικοδομών υπό προσφύγων επί απαλλοτριουμένων οικοπέδων, επετρέπετο πάσα παράβασις των περι σχεδίων πόλεων διατάξεων».²⁵

Ωστόσο η αδυναμία του κράτους να παρέμβει αποτελεσματικά για να βελτιώσει τις απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης ή να λύσει το ζήτημα της απασχόλησης επιδεινώθηκε και έγινε μια αναπόδραστη πραγματικότητα για τους πρόσφυγες, ιδιαίτερα μετά τη διεθνή οικονομική κρίση του 1929.

3. Εγκατάλειψη των χώρων περιαστικής προσφυγικής εγκατάστασης

Πέρα από τις απαράδεκτες συνθήκες διαβίωσης στους συνοικισμούς, η ίδια η απόκτηση κατοικίας πολλές φορές άγγιζε τα όρια του χάους και της αναρχίας, αν αξιολογηθεί μέσα στα όρια αποδεκτής κοινωνικής συμπεριφοράς. Η πρόσφυγας Μαριάνθη Καραμουσά από το Μπαγκαράσι –μια κωμόπολη 30 χμ. ΝΔ του Αιδινίου– θυμάται μετά από ένα χρόνο στέγασης στο εργοστάσιο του Στρίγγου και σε αποθήκες στον Πειραιά:

Έφτασε ο δεύτερος χρόνος της προσφυγιάς. Ήμασταν στα 1924 όταν ακούσαμε πως γίνονται συνοικισμοί, για να κάτσουμε εμείς οι πρόσφυγες, στον Ποδονίφτη, στους Ποδαράδες, στην Κοκκινιά. Τότε ξέρεις πώς πιάνανε τα σπίτια στους συνοικισμούς; Πήγαινες εκεί, κρεμούσες ένα τσουβαλάκι ή ό,τι είχες σ'ένα δωμάτιο και το σπίτι ήτανε δικό σου. [...] Κεραμίδια δεν είχανε, πόρτες δεν είχανε. Και μερικά που είχανε πόρτες και παράθυρα πηγαίνανε άλλοι τη νύχτα και τις βγάζανε κι ανάβανε φωτιές να ζεσταθούνε, να μαγειρέψουνε.²⁶

Από την άλλη πλευρά, ο τύπος των κατοικιών στις πλέον υποβαθμισμένες προσφυγικές εγκαταστάσεις αντανακλούσε και τη στέρηση αυτών των ανθρώπων. Πλίνθοι και διώροφες κατοικίες που στέγαζαν ακόμη και επτά νοικοκυριά ήταν η πλέον φτηνή λύση από τις επιλογές που είχε στην διάθεσή της η ΕΑΠ.²⁷

Η συνακόλουθη έλλειψη υποδομής οδηγούσε τους πρόσφυγες κατοίκους τους σε απόγνωση, αφού σε περιοχές όπως η Καισαριανή, λόγω της έλλειψης νερού εκεί όπου κατασκεύαζαν ζωτοροφές, τάπτητες ή επεξεργάζονταν άλλα βιομηχανικά προϊόντα, η δυσοισιμία ήταν αφόρητη.²⁸

Αυτή η χωρική απομόνωση και η εγκατάλειψη από τις κρατικές υπηρεσίες ως προς τον τομέα των υπηρεσιών επιτείνονται πολλές φορές από το προσωπικό δράμα της εξόδου από τη Μικρά Ασία και τα βάσανα που αντιμετώπισαν όταν εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα. Η Βιολέτα Αμοργιανού θυμάται ότι μόλις έφτασαν στον Πειραιά:

... μου πέθαναν δύο παιδιά – ένα κορίτσι κι ένα αγόρι. Ήτανε πολύ βασανισμένα. Σ'ένα χρόνο και τρεις μήνες γύρισε από την αιχμαλωσία ο άντρας μου. Κατασταλάξαμε στο συνοικισμό της Καισαριανής, έχομε ένα σπιτάκι, αποκτήσαμε κι άλλα παιδιά. Ο άντρας μου είναι πάνω από ογδόντα χρονών, ακόμα δουλεύει.²⁹

Σε πολλές περιπτώσεις ο κοινωνικός αποκλεισμός από τους γηγενείς ενίσχυε τους γεωγραφικούς και οικονομικούς καταναγκασμούς. Ενδεικτικά και πάλι, αξίζει να σημειώσουμε τις αναφορές των αξιωματούχων της Κοινωνίας των Ε-

26. Γ. Μουρέλος (επιμ.), *Η Έξοδος: μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*, τόμ. Β', εισαγ.-εποπτεία Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Αθήνα: ΚΜΣ, 1982, σ. 194.

27. Β. Δ. Γκιζέλη, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προελευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1984, σ. 193-197.

28. Τζιόκας, ό.π., σ. 123.

29. Φ. Δ. Αποστολόπουλος (επιμ.), *Η Έξοδος: μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας*, τόμ. Α', πρόλογος Γ. Τενεκίδης, Αθήνα: ΚΜΣ, 1980, σ. 156.

θνών που κατέγραφαν την έλλειψη βοήθειας των γηγενών προς τους πρόσφυγες, οι οποίοι αποβιβάζονταν στην πόλη του Βόλου χωρίς καν το στοιχειώδη ρουχισμό. Παραποτάσσονταν ότι «τα γειτονικά χωριά στους λόφους δεν είναι πολύ πλούσια, αλλά μια γενική αντιπάθεια για τους πρόσφυγες και έλλειψη χώρου δεν αφήνουν και πολλά περιθώρια για ανακούφιση από το συνωστισμό μέσα στην πόλη».³⁰

Μάλιστα ένας ακόμη λόγος δυσανασχέτησης που επισημαίνεται από το βήμα του κοινοβουλίου ήταν και η μεταχείριση των προσφύγων από την ΕΑΠ –ακόμη και αρρώστων– όταν τους έκαναν έξωση γιατί δεν πλήρωναν τα χρήματα για την ενοικίαση κατοικίας. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η πολιτική ενοικίασης είχε ξεκινήσει το 1924 από την οργάνωση Refugee Relief Fund, αλλά κορυφώθηκε επί εποχής λειτουργίας της ΕΑΠ, που προσπάθησε να μειώσει τις ζημιές και επιχείρησε να νοικιάσει κάποιους οικισμούς, κάνοντας σε μερικές περιπτώσεις έξωση σε πρόσφυγες και αντικαθιστώντας τους με γηγενείς, οι οποίοι είχαν τα χρήματα για να πληρώσουν ενοίκιο. Η συμπεριφορά αυτή στιγματίστηκε στο ελληνικό κοινοβούλιο. Εκπρόσωποι αναφέρθηκαν ακόμη και σε ρατσιστική συμπεριφορά των υπαλλήλων της ΕΑΠ όταν οι πρόσφυγες δεν πλήρωναν τα χρήματα για την ενοικίαση του οικήματος το οποίο τους είχε κατασκευάσει.³¹

Οι πρόσφυγες ήταν συχνά ανυπεράσπιτοι μπροστά σε ένα γραφειοκρατικό σύστημα που μερικές φορές σεβόταν ελάχιστα την προσωπική τους αξιοπρέπεια. Χαρακτηριστικά, ο πρόσφυγας κοινοβούλευτικός Α. Ιασονίδης επισήμανε στη Βουλή την απαράδεκτη συμπεριφορά δύο υπαλλήλων της ΕΑΠ (Τρουλίνου και Πανταζίδη), οι οποίοι, αφού ξύλοκόπησαν τον πρόσφυγα Μιλτιάδη Παπαδόπουλο, τον πέταξαν από τις σκάλες του γραφείου εποικισμού στην περιφέρεια εγκατάστασής του. Μάλιστα ζήτησε να δρομολογηθούν διαδικασίες τιμωρίας τους, αφού ο εισαγγελέας δεν είχε ακόμη επιληφθεί της υπόθεσης.³²

Είναι δε κατανοητό ότι η απογοήτευση από τον κοινωνικό αποκλεισμό ή την εγκατάλειψη από την πλευρά των αρχών οξύνθηκε ακόμη περισσότερο όταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος υπέγραψε το Σύμφωνο Ελληνοτουρκικής Φιλίας το 1930, απεμπολώντας κάθε προοπτική αποζημίωσης για τις περιουσίες που εγκαταλείφθηκαν στη Μικρά Ασία. Ακόμη μεγαλύτερη ήταν η απογοήτευση των συγκεκριμένων περιαστικών οικισμών, καθώς ο ίδιος σε προεκλογικές του υποσχέσεις είχε θέσει στο επίκεντρο της πολιτικής του την αποκατάσταση των προσφύγων, υποσχόμενος χαρακτηριστικά από τη Θεσσαλονίκη ότι μία από τις κύριες προτεραιότητές του θα ήταν η «ολοκλήρωση της εγκατάστασης των προσφύγων».³³ Όπως μάλιστα επισημάνθηκε στο κοινοβούλιο, εάν αποτύγχανε αυτή η προσπάθεια, η δυσάρεστη συνέπεια θα ήταν μια δικαιολογημένη αγανάκτηση και διαμαρτυρίες από την πλευρά του προσφυγικού πληθυσμού.³⁴

Κατά συνέπεια, οι αντιδράσεις ήταν αναπόφευκτες όταν μετά την υπογραφή του Συμφώνου της Άγκυρας ο πρωθυπουργός δήλωσε ότι το όραμα της πλήρους αποζημίωσης θα πρέπει να αντικατασταθεί με αυτό της πλήρους αποκατάστασης των πρόσφυγων.³⁵ Παράλληλα, η οικονομική κρίση του 1929 και η πτώχευση του ελληνικού κράτους στις αρχές της δεκαετίας του 1930 επιφέρουν καιρό πλήγμα στους πληθυσμούς αυτούς που κατοικούν στον προαστιακό χώρο της Αθήνας. Η ανεργία και η καταστροφή οικιακής μορφής βιοτεχνιών (π.χ. αργαλειών) πλήττουν καιρικά τους πρόσφυγες.³⁶ Αυτό μπορεί να θεωρηθεί σοβαρή αιτία για τη μετακίνηση του προσφυγικού πληθυσμού των εν λόγω συνοικισμών προς την αριστερή-κομμουνιστική πολιτική έκφραση. Αξιοσημείωτο είναι ότι στη δεκαετία του 1920 πολλά από τα γηγετικά στελέχη του ΚΚΕ –το οποίο ιδρύθηκε το 1918– ήταν από τη Μικρά Ασία,³⁷ ενώ μετά το 1930 ήταν όλοι.³⁸

30. League of Nations Archives (LNA), R 1762, 48/25154/24077, Report of the League of Nations' Epidemic Commission on present conditions in Salonica, sent to Dr. F. J. Nansen, 26 November 1922, σ. 1.

31. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, 65η συνεδρίαση, 25 Ιουνίου 1924, σ. 460.

32. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, 67η Συνεδρίαση, 27 Ιουνίου 1924, σ. 509.

33. PRO, FO 371/13659, Annual Report of 1928, σ. 22

34. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, 72η Συνεδρίαση, 3 Ιουλίου 1924, σ. 626.

35. G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley / Los Angeles / London, 1983, σ. 211.

36. G. Kritikos, «State Policy and Urban Employment of Refugees: The Greek Case (1923-1930)», *European Review of History*, 7(2): 201-203, 2000.

37. R. Clogg, *A Concise History of Greece*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, σ. 105.

38. M. Δρίτσα, «Πρόσφυγες και εκβιομηχανισμός», στο Θ. Βερέμης & Γ. Γουλίμη (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία, οικονομία, πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα: Γνώση, 1989, σ. 65.

Περισσότερο απ' ό,τι στους αγρότες, ανάμεσα στους αστικά εγκατεστημένους πρόσφυγες μέσα στους συνοικισμούς ελλόχευε η αντίδραση προς ένα κοινωνικό και οικονομικό σύστημα που αδυνατούσε να τους στηρίξει ή ακόμη και απαξίωνε την ύπαρξή τους στο γεωγραφικό χώρο εγκατάστασής τους. Όπως επισημαίνει και ο Γεώργιος Μανδρογορδάτος από το ξεκίνημα της αστικής εγκατάστασης, «έχοντας χάσει την υποστήριξη μιας μικρής ιδιοκτησίας, τους οικογενειακούς τους δεσμούς, πελατειακές σχέσεις και με τις φιλοδοξίες τους για μια κοινωνική κινητικότητα στα υψηλότερα κλιμάκια της κοινωνικής και οικονομικής ιεραρχίας, οι άνδρες ψηφοφόροι πρόσφυγες απειλούνταν με ριζική προλεταριοποίηση του εργατικού δυναμικού τους».³⁹

Μέσα στα πλαίσια της αξιολογικής προσέγγισης των πρόσφυγικών συνοικισμών, θα λέγαμε ότι εκείνοι που πλήττονταν περισσότερο ήταν οι κάτοικοι των εντελώς «ξεχασμένων» από το κράτος περιαστικών ζωνών. Αυτοί που χωρίς καμιά δυνατότητα μεταφοράς πλούτου από τη Μικρά Ασία έμεναν σε κατοικίες που παρείχε η ΕΑΠ ή η ελληνική κυβέρνηση και μέσα σε συνθήκες που μόνο στα έργα του Καρόλου Ντίκενς και του Βικτόρ Ουγκό θα μπορούσαμε να συναντήσουμε. Το 1930 Βρετανοί αξιωματούχοι υπογράμμιζαν στις αναφορές τους προς το Υπουργείο Εξωτερικών της χώρας τους ότι:

Σε μια απόπειρα εξήγησης της συχνότητας με την οποία λαμβάνουν πλέον χώρα οι απεργίες, ο κόσμος είναι επιφερετής να αποδεχθεί ότι ο κομμουνισμός είναι υπεύθυνος, θεωρώντας ότι η ωσική επιφρόνη βρίσκεται πίσω από αυτές τις αναταραχές. Έχω κάνει έρευνες για αυτά τα γεγονότα του τρέχοντος μηνός στην περιοχή, στην οποία ο μπολσεβικισμός αναμένεται να βρει οπαδούς του πιο εύκολα από άλλού στην Ελλάδα, οι οποίες δείχνουν ότι δεν υπάρχει κανένα ένος ωσικής προπαγάνδας ή ωσικού χρήματος, αλλά η ανήσυχη κατάσταση που επικρατεί είναι εντελώς αυθόρυμη και τα αίτιά της είναι αυστηρά τοπικής προέλευσης. Συγκεκριμένα, η Δραπετσώνα είναι μια ζώνη που εκτείνεται ανάμεσα στον Πειραιά και στο λιμάνι του Αγίου Γεωργίου. Είναι γεμάτη από τρόγλες όπου κατοικούν κυρίως πρόσφυγες οι οποίοι έχουν ζήσει για επτά περίπου έτη πολύ μίζερα. Συγκροτούν μια αποκαρδιωτική εικόνα οικισμού και η γύρω περιοχή έχει ελάχιστη προοπτική βελτίωσης. Μεγάλο μέρος του ανδρικού πληθυσμού εργάζεται περιοδικά, ενώ η αμοιβή, ακόμη και για αυτούς που έχουν πλήρη απασχόληση, δεν είναι υψηλή [...]. Στο λιμάνι του Αγίου Γεωργίου ο κύριος Βενιζέλος υποσχέθηκε πολλά στις τελευταίες εκλογές και οι εργατικές τάξεις είχαν υψηλότερες προσδοκίες από όσα τους είπε. [...] Ο μέσος εργαζόμενος στρέφει το βλέμμα του προς τις εργατικές ενώσεις ελπίζοντας για το μέλλον, και τα συνδικάτα είναι ό,τι διαμορφώνεται πλέον στα περισσότερα επαγγέλματα. Αυτή η εξέλιξη είναι φυσική και αυθόρυμη. Δεν είναι απαραίτητο να αναζητούμε την εξήγηση στο ωσικό μπολσεβικισμό.⁴⁰

40. PRO, FO 371/14380, C 422/41/19, Report from Mr Ramsay (Athens) on economic and labour conditions in Greece in the district of Piraeus, 16 January 1930, σ. 3-4.

41. PRO, FO 371/15232, C 3095/274/19, South-Eastern Europe, Confidential: Mr. Harvey to Mr. A. Henderson, Athens 23 April 1931 (Received 7 May 1931).

42. Σ. Καραβάς, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας στην περίοδο του Μεσοπολέμου», Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, 9:149, 1992.

Η δεκαετία του 1930 με την οικονομική κρίση και το Σύμφωνο της Άγκυρας έφερνε τους πρόσφυγες στο χείλος της απελπισίας. Πιο αναλυτικά, το 1931 και πάλι η αναφορά προς τη βρετανική πρεσβεία της Αθήνας σημείωνε ότι ο Βενιζέλος, «αποσκοπώντας στην εξασφάλιση μιας συμφωνίας διαρκείας με την Τουρκία», είχε χάσει σημαντικότατο έδαφος στις περιοχές αυτές, «λόγω των παραχωρήσεών του προς τη χώρα αυτή».⁴¹ Η ψήφος των πρόσφυγών αποτυπώνει την πικρία τους. Έτσι, η δύναμη της βενιζελικής παράταξης, σε σύγκριση με τις εκλογές του 1926, θα μειωθεί τους πρόσφυγικους συνοικισμούς κατά 15% το 1936.⁴²

4. Κοινωνικοποίηση στο χωρικό επίπεδο της γειτονιάς

Οι αναφορές των Βρετανών στο Υπουργείο Εξωτερικών της χώρας τους προέβλεπαν με ακρίβεια ότι στις φτωχογειτονιές των αστικών και περιαστικών βιομηχανικών ζωνών, όπου οι πρόσφυγες ζούσαν επί χρόνια σε αποτυπωτικές συνθήκες φτώχειας και δυσαρέσκειας ως εργατικό δυναμικό χωρίς ιδιοκτησία, «ο μπολσεβικισμός αναμενόταν να βρει ευκολότερα παρά οπουδήποτε άλλου στην Ελλάδα προσήλυτους».⁴³

Εκεί η συλλογική απομόνωση από τις κρατικές υπηρεσίες και τους ιθύνοντες της εγκατάστασης καθώς και η έλλειψη μεγάλων αποκλίσεων και ποικιλίας ως προς το σχέδιο, την τεχνοτροπία και την ποιότητα των κατοικιών δημιουργούσαν μια μονότονη ομοιομορφία που ξεπερνούσε τα όρια της απλής αισθητικής του χώρου και παρήγε ένα ήθος και αίσθημα ομογενοποίησης σε επίπεδο κοινότητας-γειτονιάς.

Ο κοινωνικός και χωρικός απομονωτισμός ή διαχωρισμός συμβάλλει στην παραγωγή «περιχαρακωμένων» κόσμων μέσα σε άλλα τοπικιστικά υποσύνολα-κόσμους. Μάλιστα πολλές φορές παράγει και τοπικές πολιτικές συμπεριφορές και δράσεις, στη βάση διαφόρων διακριτικών χαρακτηριστικών αυτών των τοπικών υποομάδων (π.χ. βάσει φυλετικής ή θρησκευτικής ταυτότητας).⁴⁴ Ο τοπικισμός αυτός –θα συμπληρώναμε– δημιουργεί έναν ξεχωριστό κώδικα ηθικής ή συμπεριφοράς και έναν κάθετο διαχωρισμό ανάμεσα στους ενταγμένους (*insiders*) και μη (*outsiders*), που στην περίπτωσή μας θα λέγαμε ότι παίρνει σάρκα και οστά μέσα στις προσφυγικές γειτονιές.

Από το 1948 η Judith Tannenbaum έχει επισημάνει ότι, σε σχέση με την αισθενική και χαλαρή συνοχή στην ανάπτυξη διομαδικών σχέσεων μέσα στο συνωστισμό της πολυπληθούς πόλης, το άτομο αισθάνεται στην γειτονιά ότι «η υποστήριξη από το σύνολο είναι ο ισχυρότερος παράγοντας για τη δημιουργία αισθήματος ασφάλειας μέσα του».⁴⁵ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, συμπεριφορές που δείχνουν μη αποδεκτές για το ευρύτερο σύνολο αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα και ίσως εγκυρότητα μέσα στα πλαίσια της ομάδας και της κοινότητας.

Στις νεοσύστατες γειτονιές η αλληλεξάρτηση ανάμεσα στα μέλη τους εκφράζεται όχι μόνο σε υλικό άλλα και σε συναισθηματικό επίπεδο. Η ίδια μάλιστα η χωροθέτηση αυτών των θυλάκων καθόριζε το δημόσιο χώρο ως πολύ σημαντικότερο του ιδιωτικού. Η κοινή αυλή των προσφυγικών σπιτιών, οι καρέκλες στο πεζοδρόμιο, το κουτσομπολίσ των γυναικών και η παρουσία των ανδρών στο καφενείο –που τόσο γλαφυρά παρουσιάζουν μελέτες του χώρου αυτού, όπως της Λεοντίδου,⁴⁶ ή και ανθρωπολογικές, όπως της Hirschon⁴⁷– συνιστούν, θα λέγαμε, για την προσφυγική γειτονιά ένα ανεπίσημο *forum* κοινωνικοποίησης, που κρίνει, επικυρώνει ή ακυρώνει συμπεριφορές σε κοινωνικό ή και πολιτικό επίπεδο, ενισχύοντας έτσι την κοινοτική συνοχή και κατ' επέκταση την ένταξη στο συγκεκριμένο χώρο. Στη δομή αντίστοιχων κοινωνιών, όσο και αν βρίσκονται στα όρια του περιαστικού χώρου, «αυτό που ενδιαφέρει το άτομο αποτελεί ταυτόχρονα και έννοια του συνόλου».⁴⁸ Ακόμη και το έντονο θρησκευτικό συναίσθημα που παρατηρεί η Renée Hirschon στους προσφυγικούς πληθυσμούς που εγκαταστήθηκαν στους περιαστικούς χώρους, σε αντίθεση προς τη μαζική κομμούνιστική ψήφο, αποδίδεται σε διαφορετικούς χώρους κοινωνικοποίησης ανδρών και γυναικών μέσα στον ίδιο συνοικισμό.⁴⁹

Η Doreen Massey μιλάει για την πολλαπλότητα του χώρου (*multiplicity of space*), αντιλαμβανόμενη το χώρο ως προϊόν εσωτερικών σχέσεων και αλληλο-

43. PRO, FO 371/14380, C 422/41/10: Report of Mr Ramsay (British Embassy) on economic and labour conditions in Greece in the district of Piraeus, 16 January 1930, σ. 3.

44. R. Meegan, «Local Worlds», στο J. Allen & D. Massey (επιμ.), *Geographical Worlds*, Oxford: Oxford University Press, 1986, σ. 83.

45. J. Tannenbaum, «The Neighbourhood: A Socio-Psychological Analysis», *Land Economies*, XXIV(4): 358-359, November 1948.

46. Λεοντίδου, δ.π., σ. 245.

47. R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Oxford: Oxford University Press, 1989.

48. A. Ferrin-Weber, *The Growth of Cities in the Nineteenth Century*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1963, σ. 432.

49. Hirschon, δ.π., σ. 193.

δράσεων ανάμεσα στους κοινωνούς του, προβάλλοντας μάλιστα τη δυνατότητα παράλληλης κοινωνικοποίησης και δράσης σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα. Η κοινωνική δράση και οι πολιτικές μπορούν να αναχθούν σε ένα από αυτά, η πολλαπλότητα των κοινωνικών και χωρικών σχέσεων μπορεί να διαγνωστεί και να βιωθεί στο δεύτερο επίπεδο, ενώ το τρίτο είναι η πηγή διάρρηξης των υπαρχουσών ισορροπιών στο χώρο.⁵⁰

Θα τολμούσε κανείς να συμπληρώσει ότι στις προσφυγικές οικιστικές μονάδες η αγανάκτηση και το αίσθημα αποκλεισμού έπαιρναν μια σύλλογική μορφή κοινωνικής και πολιτικής έκφρασης σε ένα επίπεδο χωρικής αλληλαντίδρασης, ενώ, παράλληλα, ιδεολογίες με «ανατρεπτικό» περιεχόμενο για το σύνολο της χώρας, εφόσον «καθαγιάζονταν» στη σύλλογικά διαμορφωμένη θητική του «τοπικού κόσμου», αποτελούσαν αποδεκτή εκλογική συμπεριφορά για την προσφυγική γειτονιά. Εκεί ο αποκλεισμός δημιουργούσε μια άλλη δυναμική για το αλληλέγγυο σύνολο της, όπου, όπως παρατηρεί ο David Sibley, ο ιδιωτικός χώρος του ατόμου και της οικίας του αποτελούν ταυτόχρονα συστατικά στοιχεία του κοινωνικού χώρου.⁵¹

Όπως και στις αγροτικές εγκαταστάσεις, έτσι και στις υπό εξέταση περιαστικές εγκαταστάσεις υπήρχε έλλειψη ιδιωτικής ζωής ανάμεσα στα προσφυγικά νοικοκυριά. Όμως εδώ οι προσφυγικοί συνοικισμοί αποτελούσαν θύλακες κοινωνικής οργάνωσης που άφηγαν την ιδιωτική ζωή των προσφύγων εκτεθειμένη και «ανοιχτή» στα μάτια προσφύγων και όχι των γηγενών. Θα λέγαμε ότι η υπαγωγή των προσφύγων στη γειτονιά ομαδοποιεί και σχηματίζει την εικόνα ενός υπερδιατακτικού συνόλου με την παροσονική ή μπεργκσονική σημασία του όρου. Στο γεωγραφικό χώρο της προσφυγικής εγκατάστασης, τόσο η εικόνα αυτής της ομάδας όσο και τα κοινά δεινά που βιώνει λειτουργούν ανασχετικά ή και απορροφητικά ως προς τους διατομικούς ανταγωνισμούς των μελών της. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το συνεργατικό αίσθημα που καλλιεργείται ανάμεσα στα νοικοκυριά, το φιλότιμο, που αποτελεί σύλλογική και ατομική κοινωνική αξία, προβάλλονται ως υπερδιατακτικές εικόνες που ενώνουν τα μέλη της προσφυγικής γειτονιάς και τα κοινωνικοποιούν μέσα σε μια ομαδοποιητική ψυχολογία που είναι επιδεκτική και κοινής πολιτικής δράσης.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ο αποκλεισμός από τους γηγενείς φορείς εξουσίας και τους ιθύνοντες της προσφυγικής εγκατάστασης λαμβάνει βιωματικό χαρακτήρα μέσα στους «ξεχασμένους» συνοικισμούς και τις προσφυγικές γειτονιές. Εκεί οι πρόσφυγες τραγουδούν και εκφράζουν μέσω των θεματικών τα βάσανά τους, τη νοσταλγία για τις «πατρίδες» που άφησαν και το χαμένο παρελθόν, καθώς και την ανέχεια από την ανεργία που τους πλήττει, την εκμετάλλευση ή τον αποκλεισμό στην νέα καθημερινότητά τους. Εκεί η ψήφος τους γίνεται κραυγή διαμαρτυρίας για την κατάσταση που βιώνουν στο παρόν καθώς και για τη διάφευση των ελπίδων τους στο μέλλον. Παράλληλα, ο τοπικισμός και ο κώδικας συμπεριφοράς που διαμορφώνονται στα πλαίσια της γειτονιάς, σε συνδυασμό με την ανισότητα ως προς την ποιότητα της κατοικίας, τις υποδομές και τις συνθήκες του χώρου εγκατάστασής τους, ακόμη και σε σύγκριση με άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς στην ίδια πόλη, δημιουργούσαν ή και αναπαρήγαν κοινωνικές ή οικονομικές διαφορές, καλλιεργώντας έτσι τη συνείδηση ενός «λούμπεν» προλεταριάτου που επιβεβαίωνε τη θρήση του Michael Brown: «Ο χώρος δεν αντιπροσωπεύει τη δύναμη. Την υλοποιεί».⁵²

50. D. Massey, «Spaces of Politics», στο D. Massey, J. Allen & P. Sarre (επιμ.), *Human Geography Today*, Cambridge: Polity Press, 1998, σ. 279.

51. D. Sibley, *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West*, London / New York: Routledge, 1995, σ. 77.

52. M. Brown, *Closet Space: Geographies of Metaphor from the Body to the Glove*, London / New York: Routledge, 2000, σ. 3.